

‘सङ्ग्राम बहादुर सार्की’ कथामा वर्गचेतना

चेतनारायण पौडेल*

लेखसार

वर्गसमाजमा द्वन्द्व भइरहन्छ र त्यसको प्रतिबिम्ब साहित्यमा देखिन्छ। हरेक साहित्यकारले आफ्नो वर्गप्रति इमानदार रहेर चेतनाको संप्रेषण गर्ने प्रयत्न गर्दछन्। वर्गविभक्त समाजमा राज्यव्यवस्था पनि तदनुरूपकै हुन्छ। राज्यव्यवस्थाले कलासाहित्यका लागि वर्गीय आधार प्रदान गर्दछ तथा तिनै आधारमा रहेर व्यक्ति प्रतिभाले साहित्यको सिर्जना गर्दछ। आख्यानात्मक साहित्यमा वर्गीयताको चेतना अन्य साहित्यमा भन्दा प्रखर रूपमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। साहित्यिक क्षेत्रमा पनि बाह्य वर्गसमाजमा जस्तै उत्पीडक र उत्पीडित गरी दुई वर्ग विद्यमान रहेका हुन्छन्। आख्यानका सन्दर्भमा कथानक, चरित्रचित्रण, विश्वदृष्टिकोण, परिवेश तथा समग्र रूपमा उद्देश्यमा वर्गीय चेतना अभिव्यक्त भएको हुन्छ। साहित्यको यसप्रकारको वर्गीय स्वरूप र सम्बन्धले वर्गीय चेतना साहित्यिक रचनामा प्रयोग र प्रयोजनीयताका तहमा नै साहित्य वर्गीय हुन्छ भन्ने बुझिन्छ। उत्पीडित वर्गले आफू शोषणबाट मुक्तिका निम्ति पाठकहरूमा साहित्यिक सन्देश र उत्प्रेरणा दिने उद्देश्यले साहित्यिक रचना गर्दछ। आआफ्ना जीवनमूल्य र आआफ्ना जीवन दर्शनहरूलाई बचाइराख्न र स्थापित गर्न साहित्यको उपयोग गर्ने कार्य कलासाहित्यको विकासको इतिहासदेखि नै हुँदै आइरहेको छ। वर्गीय प्रतिबद्धताका साथ योजनाबद्ध रूपमा आएका र वर्गीय पक्षधरता लिएर प्रस्तुत हुने साहित्यमा आफ्नो वर्गगत स्वार्थका पक्षमा अभिव्यक्ति दिने प्रवृत्ति पाइन्छ। यस लेखबाट वर्गचेतना सम्बद्ध नेपाली कथा सिर्जनाको स्थिति कस्तो छ भन्नेबारे आधारभूत जानकारी प्राप्त भएको छ। कथामा वर्गचेतना र वर्गद्वन्द्वको चित्रणको स्तर र पद्धतिका बारेमा अध्ययन भएको छ। त्यसबाट विवेच्य कथामा वर्गीय चेतना र समकालीन वर्गसङ्घर्षको यथार्थलाई प्रखर एवं मुखर ढङ्गले व्यक्त गरिएको छ तथा तिनमा कथा संरचनाकै कालिगढी पनि सन्तुलित रहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ। यसबाट कथा रचनाको राजनीतिक-सामाजिक अन्तर्वस्तु केकस्तो छ भन्ने कुराको मात्र उद्घाटन भएको छैन अपितु राजनीतिक-सामाजिक अन्तर्वस्तुको प्रयोग गरिँदा पनि कथात्मक मूल्य र मानकको आवश्यक निर्वाहले कथाको समग्र सौन्दर्यात्मक मूल्यसमेत समृद्ध बन्न पुगेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ।

शब्दकुञ्जी

वर्गचेतना, अन्तर्वस्तु, अन्तर्विरोध, विश्वदृष्टिकोण, विभेद।

* त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट नेपाली विषयमा विद्यावारिधि अनुसन्धानरत।

विषयपरिचय

‘सङ्ग्राम बहादुर सार्की’ कथा र वर्गचेतना शीर्षक रहेको प्रस्तुत विषयलाई मुख्यतः दुई खण्डमा विभाजित गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ, ती हुन्— नेपाली कथा र वर्गचेतना । अध्ययनक्षेत्र स्थूल रूपमा कथा भए पनि कथालाई अन्य पक्ष वा कोणबाट नहेरी त्यसमा व्यक्त वर्गचेतनाको अध्ययन गर्ने काम यस लेखमा भएको छ । नेपाली कथामा वर्गीय चेतना कसरी अभिव्यक्त भएको छ भन्ने कुराको अनुशीलन गर्दा वर्गीय चेतनासम्बन्धी सिद्धान्त स्वाभाविक रूपले आकृष्ट हुन्छ । यसको व्याख्या मार्क्सवादी सिद्धान्त र दर्शनमा उपलब्ध छ । वर्गचेतनासम्बन्धी सिद्धान्त मार्क्सवादी सिद्धान्त वा दर्शनकै अभिन्न अङ्ग हो वा त्यसको एउटा मुख्य प्रवर्ग हो । मार्क्सवादी चिन्तनको वर्गीय चेतना भनेको वर्गसङ्घर्षसम्बन्धी मान्यता हो । यद्यपि वर्गचेतना, वर्गसङ्घर्षको चेतना मात्रै होइन, सामाजिक संरचनालाई आर्थिक आधारका केन्द्रीयतामा वर्गीय दृष्टिले हेर्नु समग्रमा वर्गीय चेतना हो तर अन्तर्विरोधयुक्त वर्गीय संरचनामा स्वभावतः वर्गसङ्घर्ष वा वर्गद्वन्द्व विकसित हुन्छ । *कम्युनिस्ट घोषणापत्र* (सन् १८४८) मा मार्क्स-एङ्गोल्सले आज (त्यति बेला) सम्मको मानव समाजको इतिहास वर्गसङ्घर्षको इतिहास हो भनेका हुन् र वर्गविभक्त समाज रहन्जेल उक्त कुरा स्वाभाविक हो भन्ने मार्क्सवादी मान्यता रहेको छ । त्यसैले वर्गचेतना र यससँग सम्बन्धित अध्ययनको कुरा गर्दा त्यो स्वभावतः वर्गसङ्घर्ष वा वर्गद्वन्द्वको सन्दर्भसँग पनि जोडिन्छ र अध्ययनक्षेत्रभित्र पर्न आउँछ । यस लेखका सन्दर्भमा कार्ल मार्क्सद्वारा प्रतिपादित अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्तका आधारमा हेरिने श्रमजीवी वर्ग र नाफा कमाउने वर्ग, गरिब वर्ग र धनी वर्ग, शोषक वर्ग र शोषित वर्ग, गरिखाने वर्ग र बसिखाने वर्ग, हुनेखाने वर्ग र हुँदाखाने वर्ग आदिका बिचको अन्तर्विरोध भन्ने बुझिन्छ । यस्ता विभिन्न दुई वर्गका बिचमा भएका अन्तर्विरोधहरू जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक आदि विभिन्न विभेदका आधार र पृष्ठभूमिमा विभिन्न स्वरूपमा अभिव्यक्त भएका पाइन्छन् । यही वर्गसम्बन्धी दृष्टिकोण र खासगरी वर्गहरूका बिचको द्वन्द्व वा सङ्घर्षको चित्रण खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको ‘सङ्ग्राम बहादुर सार्की’ कथामा केकसरी भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन यस लेखमा गरिएको छ ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत अध्ययनका लागि सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यद्वारा गरिएको छ । तलको सिद्धान्तका आधारमा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको *हस्तक्षेप* कथासङ्ग्रहभित्रबाट ‘सङ्ग्राम बहादुर सार्की’ कथाको विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेष्य कथाको छनोट गर्दा विधासिद्धान्तका दृष्टिले कलामूल्यको संवहन गर्ने र वर्गसङ्घर्षजन्य चेतनाका दृष्टिले प्रतिनिधिमूलक कथालाई चयन गरिएको छ । विश्लेष्य कथाचयनको मुख्य आधार चाहिँ त्यसभित्र अभिव्यक्त वर्गीय चेतना वा वर्गद्वन्द्व अथवा वर्गसङ्घर्षको स्तर नै हो । यसरी मूल रूपमा विश्लेष्य कथा चयनको आधार प्रयोजनमूलक रहेको छ । अध्ययनमा वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक अर्थापनको प्रक्रिया अँगालिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको वर्णन तथा विश्लेषणबाट निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ ।

साहित्यमा वर्गीय चेतनाको अवधारणा

साहित्यमा वर्गीय चेतनाको अथवा वर्गद्वन्द्वको अभिव्यक्ति कसरी हुन्छ वा गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा विचार गर्दा साहित्यको वर्गीयताका बारेमा स्पष्ट हुन अनिवार्य हुन्छ । यस विषयलाई लिएर मार्क्सवादी विचारकहरूले साहित्य तथा समाज एवं वर्गचेतनाका सम्बन्धमा विभिन्न समय र सन्दर्भमा विचारहरू प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यिनै विचारकका भनाइहरूको सहायतामा यहाँ साहित्यको वर्गीय चेतनाको तात्पर्य पहिल्याइएको छ ।

मार्क्सवादले साहित्यिक सिर्जनालाई मानवीय श्रमको एउटा रूप मान्दछ। सौन्दर्यमूल्य शाश्वत नभई समाजसापेक्ष हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दै चैतन्य (२०६४) ले साहित्य र कला वर्गसङ्घर्षमा संलग्न जनता र जनयोद्धाहरूको सामूहिक मनोभावनाका प्रतिबिम्ब नै हुन्, जसको मूल काम वर्गीय संवेदनालाई अधिक प्रभावी, प्रखर र घनीभूत ढङ्गले अभिव्यक्ति दिनु हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् (पृ. २४)। निश्चित रूपमा साहित्यकार कुनै खास समाजको व्यक्ति हुन्छ, र उसको जीवनका यावत पक्षमा उसको आर्थिक स्वरूप तथा सामाजिक अवस्थाले मुख्य भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। कलासाहित्य पनि उत्पादन र विनिमयको सम्बन्धकै एउटा आर्थिक परिणाम हो। नयाँ जनवादी संस्कृतिका बारेमा आफ्नो धारणा राख्दै पुष्पलाल (२०५४) ले यसप्रकार साहित्य कलाद्वारा मानव इतिहासलाई सकारात्मक दिशा प्रदान गरी न्यायपूर्ण बाटोमा हिँडाउन र वैज्ञानिक संस्कृतिको निर्माण गर्नमा पनि मद्दत मिल्छ, भनेका छन् (पृ. १)। कृतिको कलात्मक प्रतिबिम्ब चाहिँ वस्तुगत यथार्थको सम्पूर्ण प्रक्रियाको उचित प्रतिबिम्बनको एउटा आवश्यक पक्ष बन्न पुगेको छ (लुकास, २०३१, पृ. १८)। साहित्यलाई जीवनको उचित प्रतिबिम्ब मान्ने पर्दछ, त्यो सर्जकले जीवनानुभूतिबाट प्राप्त गरेको पनि हुन सक्छ, र अनुभूतिजन्य कल्पनाबाट पनि प्राप्त गरेको हुन सक्छ। यस अर्थमा बाह्यजगतलाई मानवचेतनामा प्रतिबिम्बन गर्ने एक विधिका रूपमा कलात्मक सिर्जना हुन्छ, र यो द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको साधारण रूपरेखाको एक अङ्ग हो (लुकास, २०३१, पृ. ४८)। तिनले कुनै न कुनै वर्गको सेवा गर्दछन् र ती वर्गसङ्घर्षको ऐतिहासिक धारा र त्यसको सङ्केन्द्रित रूप वर्गीय राजनीतिसँग आबद्ध एवं तिनको मातहतमा सञ्चालित हुन्छन् (चैतन्य, २०६४, पृ. ५६)। हरेक वर्गको लेखकले आफ्नै वर्गको हितका निमित्त त्यसैका इच्छा आकाङ्क्षा एवं आदर्शहरूलाई व्यक्त गर्न साहित्यको उपयोग गर्दछ। श्रमजीवी जनताका पक्षमा उभिनु र श्रमलाई सौन्दर्यको श्रोत ठान्नुलाई असल सिर्जनाका लागि सर्जकमा हुनुपर्ने गुणका रूपमा उल्लेख गर्दै ताराकान्त पाण्डेय (२०६८) उल्लेख गर्छन् (त्यसैले एउटा असल स्रष्टा असल सिर्जनाका लागि श्रम, श्रमजीवी मानिस र वर्गका पक्षमा उभिन्। उसका सुखदुःख र संवेदनासँग गाँसिनु आवश्यक हुन्छ, भने श्रमलाई सुन्दरको स्रोत मान्नु पनि आवश्यक हुन्छ (पृ. १३)। आफ्नो वर्गको कल्पनाअनुसार हुने गरी सामाजिक रूपान्तरण गर्ने उद्देश्यको प्राप्तिका लागि साहित्यलाई वर्गसङ्घर्षको एक हतियारका रूपमा सर्जकले उपयोग पनि गर्दछ।

सर्वहारा वर्गले प्रतिबद्धताको सिद्धान्तलाई अत्यधिक महत्त्व दिन्छ। प्रतिबद्धताको सिद्धान्त लेनिनद्वारा 'पार्टी सङ्गठन र साहित्य' नामक लेखमार्फत बाहिर ल्याइएको हो। समाजवादी वा प्रगतिवादी कलासाहित्य श्रमिक वर्गवाट पृथक हुन सक्दैन र साहित्यकलाको विकासको सम्बन्धमा पनि पार्टी प्रतिबद्धता आवश्यक अङ्ग बन्नुपर्दछ भन्ने कुरा यस लेखमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ। यसै कुरालाई माओले येनान गोष्ठीमा साहित्य र कलाबारे प्रवचन दिँदै अझ स्पष्ट पारेका छन्। जनताको मुक्तिका निमित्त गरिने हाम्रो सङ्घर्षका अनेकौँ मोर्चाहरू छन् जसमा कलम र बन्दुकका मोर्चाहरू, सांस्कृतिक र सैनिक मोर्चाहरू पर्दछन्। हामीसित सांस्कृतिक सेना पनि हुनैपर्छ, जो हाम्रा पङ्क्तिहरूलाई एकताबद्ध पार्ने र दुश्मनलाई हटाउन अनिवार्य रूपले आवश्यक छ (माओत्सेतुङ, सन् १९४२, पृ. ७)। आफ्नो वर्गस्थिति र चेतना अनुसार नै साहित्यकारले आफ्ना साहित्यिक विषयको छनोट गरी तिनलाई कलात्मक अभिव्यक्ति प्रदान गर्दछ। स्रष्टाले आफ्नो ऐतिहासिक आवश्यकताअनुसारका विषयहरू छान्दछ, र उसले अनुभव प्राप्त गरेको वर्गवाट चेतना ग्रहण गरी वर्गद्वन्द्वमा आफूलाई अनुकूल हुने गरी प्रस्तुत गर्दछ।

साहित्यमा समाजको मात्र होइन वर्ग चरित्रको पनि उद्घाटन हुन्छ किनभने त्यसभित्र जीवनसहितको समाज प्रतिबिम्बित भएको हुन्छ। स्रष्टा सचेत भएर होओस् या असचेत भएर

होओस, ऊ एउटा न एउटा वर्गीय धरातलमा उभिएकै हुन्छ र उसको सिर्जनाले एउटा न एउटा वर्गको सेवा गरेकै हुन्छ। साहित्य र वर्गचेतना एकअर्कामा सदैव अन्तर्सम्बन्धित हुन्छन्।

साहित्य चिन्तनका प्रमुख दुई धारा

समाजमा रहेका अनेकौं वर्गहरूलाई मूल रूपमा उत्पीडक वर्ग र उत्पीडित वर्ग गरी दुई वर्गमा विभाजित गर्न सकिन्छ। साहित्यकलाभिन्न मूल रूपमा दुई ओटै वर्ग रहेका हुन्छन्, ती हुन्— प्रत्ययवादी वर्ग र प्रगतिशील वर्ग। वास्तवमा त्यस्तो साहित्य र कला पनि छ, जो शोषकहरू र उत्पीडकहरूका लागि हो, जमिन्दार वर्गका लागि रचिएको साहित्य र कला सामन्ती साहित्य र कला हो (माओत्सेतुङ, सन् १९४२, पृ. १३)। प्रत्ययवादी सर्जकहरू राजनीतिभिन्न लेखनलाई स्वतन्त्रताको व्याख्याको रूपमा अङ्गीकार गर्दछन्। मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी प्रवृत्तिको प्रवर्तन र प्रवर्धन विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको पहिलो विशेषता हो भन्दै हरिप्रसाद शर्मा लेख्छन्— साहित्यमा आफूलाई अराजकतावादी स्वीकार गरी एक कथाकारका हैसियतले कोइरालाले स्वतन्त्र लेखनमा जोड दिएका छन् र व्यक्तिवाद र मनोवैज्ञानिकतामा जोड दिएका छन् (शर्मा, २०५०, पृ. १८२)। तर प्रगतिवादी साहित्यकारहरू राजनीति सचेत र वर्गीय शोषणबाट मुक्त रहेको साहित्यिक स्वतन्त्रताका पक्षमा देखिन्छन्। येनान गोष्ठीमा साहित्य र कलाबारे माओत्सेतुङले दिएको प्रवचनले यिनै दुई वर्गको आपसी सङ्घर्षको व्याख्या गरेको छ। साहित्य कसका लागि भन्ने सवाल आधारभूत र सिद्धान्तको सवाल भएको उल्लेख गरिएको छ। जनताका लागि साहित्यकलाको सिर्जना गर्न जनसमूहका बिचमा जानुपर्दछ। वास्तवमा कला कलाका निम्ति वर्गहरूभन्दा माथिको कला वा राजनीतिबाट अलगिएको वा स्वतन्त्र रहेको कला भने जस्तो चिज कतै पनि हुँदैन। (माओत्सेतुङ, सन् १९४२, पृ. २१)

साहित्यमा वर्गीय चेतना र वर्गद्वन्द्वको प्रतिबिम्बन

साहित्यकलाभिन्न उत्पीडक वर्ग र उत्पीडित वर्गका मौलिक रुचि वा अरुचिहरू अङ्कन गरिएको हुन्छ तथा परस्पर विपरीत आदर्श स्थापनार्थ सकेसम्मको प्रयत्न गरिएको हुन्छ। वर्गद्वन्द्वलाई केन्द्रमा राखेर प्रस्तुत गरिएका रचनाहरूमा वर्गीय चेतनाको विशिष्ट अभिव्यक्ति हुन्छ, त्यसका स्वरूपहरू द्वन्द्वात्मक सङ्घर्षजन्य हुन्छन्। साहित्यमा प्रतिबिम्बित हुने वर्गीय द्वन्द्वको स्वरूप पहिल्याउन सिर्जनामा भेटिने साहित्य तत्त्व र त्यसमा प्रतिबिम्बन भएको वर्गीय चेतना वा वर्गीयताका रूपहरूमा खोज्नुपर्दछ। कथाका सन्दर्भमा कथानक, चरित्रविधान, विश्वदृष्टिकोण, परिवेशविधान र उद्देश्य वर्गीय चेतना खोज्नका लागि आवश्यक तत्त्व हुन्।

‘सङ्ग्राम बहादुर सार्की’ कथाको विश्लेषण

विश्लेष्य कथालाई निम्नलिखित उपशीर्षकमा राखेर विश्लेषण गरिएको छ :

कथानकमा वर्गीय चेतना र वर्गद्वन्द्व

कुनै पनि विषय आफैमा वर्गीय चेतनायुक्त नभए पनि कथानकको छनोटमा सचेतता वर्गीय द्वन्द्वको प्रतिबिम्बन गर्ने साहित्यको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। कथावस्तु वर्गीय साहित्यको आख्यानका सन्दर्भमा भन्दा जीवन र समाजसँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको हुन्छ, यसका केन्द्रमा सदैव मान्छे र उसको प्रकृतिसँगको सङ्घर्षले केन्द्रीय स्थान पाउँछ (बराल, २०५६, पृ. १)। आख्यानमा साहित्यका सामग्रीहरूमा शोषक वर्ग र शोषित वर्गका पात्रहरू उभ्याएर तिनको जीवनयात्रालाई विधागत मौलिक तत्त्वहरूमा संयोजन गरी प्रस्तुत गरिन्छ। वर्गचेतना नभएका साहित्यिक रचनामा सर्जकको वैयक्तिक भोगाइ, उसको निजी अनुभव, उसको समाजबोध, उसले गरेको अध्ययन तथा

त्यस्ता कुराहरूबाट निर्मित विश्वदृष्टिकोणअनुसारको कथावस्तु राखेर साहित्यिक अभिव्यक्ति दिएको पाइन्छ। कथानकले आआफ्ना आदर्शहरू बोकेका हुन्छन्।

‘सङ्ग्राम बहादुर सार्की’ कथाको कथानक दलितसँग सम्बन्धित, असमानता र विभेदको पर्खाल भत्काएर मुक्त समाजको निर्माण गर्न प्रयत्नरत रहेको छ। प्रस्तुत कथाको कथानक जातीय रूपले सबै समान हुन्, तलमाथि कोही हुँदैन भन्ने विचार र पुरानो जातीय वैचारिक भीडन्तको भावभूमिमा लेखिएको छ। घरघरबाट जातव्यवस्थाको उँचनीच सिकेर आएका बालबालिका स्कुलमा के हुन्छन् भन्ने प्रश्नमा कथाकार केन्द्रित छन्। प्राथमिक कक्षादेखि नै वर्णव्यवस्था, जातप्रथा र त्यसको अमानवीय घातक असरबारे शिक्षा दिन राज्य तयार हुने कुराको अनुमान गर्नसमेत गाह्रो छ। वर्णव्यवस्था, जातव्यवस्था अनि दलित विषयमा थुप्रै भ्रमहरूका बिचमा नेपाली समाज उभिएको छ। जातमा आधारित उँचनीच, पवित्रअपवित्रलाई आफ्नो सोचको आलम्ब बनाएको समाजको रुढिग्रस्त हिस्साको मथिङ्गलमा रहेको भ्रम त छँदै छ, त्योभन्दा उदेकलाग्दो कुरा के छ भने गैरदलित समाजभित्रको दलितप्रति उदार प्रगतिशील हिस्सा नै धेरै हदसम्म भ्रमग्रस्त छ। स्कुलको सम्पूर्ण भौतिक सामग्रीको निर्माण गर्ने सार्कीको छोरो सङ्ग्राम बहादुरले हेपितुपर्ने परिस्थितिबाट पार पाउने कथावस्तु यस कथामा आयोजना गरिएको छ। यस क्रममा सङ्ग्राम बहादुरलाई अरू विद्यार्थीसहर बेन्चमा बस्न मिल्ने कि नमिल्ने भन्नेमा पटकपटक द्वन्द्व भएको कथानकमा चित्रित छ। कथानकका अन्त्यमा सङ्ग्राम बहादुरको जीत देखाएर वर्गसङ्घर्षमा दलितहरूको विजय निश्चित भएको कुरा कथाकारले प्रस्तुत खोजेका छन्।

चरित्रमा वर्गीय चेतना र वर्गद्वन्द्व

आख्यानमात्मक साहित्यका चरित्रहरू, प्रवृत्ति र क्रियाकलापहरूका प्रत्यक्ष प्रतिनिधि हुन्। चरित्रहरू कथाका विचारबाहक माध्यम पनि हुन्, त्यसैले कथावस्तु र उद्देश्यसित तालमेल खाने गरी चरित्रको चयन गर्नु पनि कुशल कार्य हो, कलात्मक कार्य हो (पौडेल, २०६५, पृ. १३)। वर्गीय आख्यान साहित्यका नायक-नायिकाहरू वर्गसङ्घर्षकै उपज हुन्छन्। यिनले सामाजिक जटिलताका समग्र पक्षहरूको प्रतिनिधित्व गर्दै क्रान्तिकारी यथार्थका धरातलमा उभिएर क्रान्तिकारी आदर्शको उद्बोधन गर्दछन्। साहित्यमा सकारात्मक नायकको चित्रण गरिन्छ, जसलाई अनुसरण गर्न सकियोस् र जो जन्मजात महान् नभएर सङ्घर्षबाट खारिएर महान् बनेको होओस् एवं जसले सामाजिक जटिलताका समग्र पक्षको प्रतिनिधित्व गर्न सकोस् (बराल, २०५६, पृ. १२५)। पात्रहरूले पाएको दुःखलाई कठैबराको स्वरमा होइन, तिनले दुःखबाट मुक्ति पाउनका लागि गरेको सङ्घर्ष वा अब गर्ने सङ्घर्ष अनि ती सङ्घर्षहरूको सफलता वा विफलताको चित्रण पनि यस्ता सिर्जनामा गरिने हुँदा यस्ता रचनाका पात्रहरूका स्वाभाविक तथा क्रान्तिकारी चरित्रको उदात्तीकरण हुन्छ, जसले त्यस्तो चरित्रलाई आदर्शीकरण पनि गर्दछ।

दुईथरी पात्रको आयोजना गरेर कथाकारले ‘सङ्ग्राम बहादुर सार्की’ कथालाई वर्गसङ्घर्षको चित्रणमा स्पष्टता दिएका छन्। एकथरी पात्रहरूमा शान्तकुमार राई, सङ्ग्राम बहादुर सार्कीको बाबु, सङ्ग्राम बहादुर सार्की र आम गाउँबासीहरू छन् भने अर्काथरीमा माझघरे माइला मुखिया विजयकान्त अधिकारीका बाउछोरा मात्र छन्। दुवैथरी पात्रहरूलाई सशक्त रूपमा उपस्थित हुने भूमिका दिएर कथाकारले वर्गीय चेतना दृढ रूपमा उजागर हुने अवस्था प्रदान गरेका छन्। माझघरे माइला मुखिया विजयकान्त अधिकारी सामन्ती राज्यव्यवस्थाको प्रतिनिधि पात्र हो। उसले आधुनिक विचारलाई स्वीकार गर्ने क्षमता राख्दैन। उसले मनुस्मृतिको वर्णव्यवस्थालाई ईश्वरीय अर्ती मानेको छ। मनु महर्षिले के भन्या छन् थाहा छ ? ईश्वर भगवानका अर्ती कहिल्यै पुराना हुन्छन् (सङ्ग्रौला, २०५३, पृ. ७१) ? विचार स्पष्ट हुने बेलै नभएको कमलकृष्ण नाम गरेको बालपात्र पनि उसको

बाबुकै पथमा हिँड्न खोजे जस्तो देखिन्छ। यस विचारको विरुद्धका पात्रहरूमा स्पष्ट रूपमा निम्नवर्गीय पक्षधरता छ। जातीय भेदभावहरूका विरुद्ध खडा छन्। धेरै मानिसलाई छुवाछुत, भेदभाव दलित र गैरदलितबिच अनि दलितभिन्न मात्र छ भन्ने लाग्ने गरेको छ अथवा जातव्यवस्थाको असर दलितलाई मात्र परेको छ भन्ने छ तर यथार्थ यस्तो होइन। पक्कै पनि पानीसमेत अचल बनाइएको हुनाले जातव्यवस्थाले सबैभन्दा बढी दलितमाथि असर गरेको छ तर समाजमा सबैको अस्तित्व, प्रगति र अवनतिमा जातव्यवस्थाले असर गरेको हुन्छ। प्रत्येक जात या त अर्काभन्दा तल या त माथि छ, कोही पनि समान छँदै छैन। प्रत्येकले प्रत्येकलाई सानो वा ठुलो देख्छ र निश्चित स्तरको छुवाछुत र भेदभाव कायम हुनपुगेको छ। मुखियाले आफूले भनेमुताबिक नभए स्कूलमा आगो लगाउने कुरा गर्दा सङ्ग्राम बहादुरको बाउले डटेर मुकाबिला गरेको छ। म पनि सक्छु आगो लगाउन। खाँबा ठड्याउने म, बलो हाल्ने म, बेन्चीधरी बनाउने म, मेरै छोराले बेन्चीमा बस्न नपाउने (उही) ? मुखियाले अगाडि सारेका मनुस्मृतिका विचारको मास्टरले खण्डन गरेको छ— “थाहा छ बा !” राई सरले मिजासिलो बोलीमा उत्तर दिए, “तर बा, मनु महर्षिका अर्ति अब पुराना भए” (सङ्ग्राम, २०५३, पृ. ७१)। यसरी पात्रविधानमा स्पष्ट रूपमा वर्गीयता आएको छ। वैचारिक सङ्घर्ष ठाउँठाउँमा बाह्य सङ्घर्षमा अभिव्यक्त भएको कुरा सङ्ग्राम बहादुरको बाबु त्यस दिन शारीरिक रूपमै लड्न तयार भएर आएको कुरा मुखियासित मुखमुखै लागेबाट छर्लङ्ग हुन्छ।

विश्वदृष्टिकोणमा वर्गीय चेतना र वर्गद्वन्द्व

साहित्यिक रचनाको सुन्दरता केलाई मान्ने भन्ने कुराको निर्धारण, विश्वदृष्टिकोणका आधारमा हुन्छ। स्रष्टाका भिन्नभिन्न विश्वदृष्टिकोणका कारण जीवनका सन्दर्भहरूको प्रस्तुति भिन्नभिन्न ढङ्गले गरिन्छ र यही भिन्न कोणका कारणले नै अर्थलाई हेर्ने र त्यसको सौन्दर्यबोध गर्ने कुरामा पनि भिन्नता आउँछ (पाण्डेय, २०६८, पृ. १२०)। विश्वदृष्टिकोण भनेको प्रकृति, समाज र चिन्तनको गतिको विकाससम्बन्धी दार्शनिक मान्यता हो (किरण, २०६०, पृ. १२५)। जीवनजगत्लाई हेर्ने दृष्टिकोण मूल रूपमा दुई प्रकारका रहेका छन्। यिनीहरूलाई अधिभूतवादी र द्वन्द्ववादी भनिन्छ। अधिभूतवादी विश्वदृष्टिकोणलाई प्रत्ययवादी वा आदर्शवादी पनि भनिन्छ भने द्वन्द्ववादी विश्वदृष्टिकोण भनेको भौतिकवादी दृष्टिकोण हो। मानिसलाई बहुमूल्य लाग्ने कुरा नै सुन्दर कुराहरू हुन्। मार्क्सवाद भौतिकवादी दर्शन भएको कारणले गर्दा मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रले सौन्दर्य चेतनालाई सामाजिक चेतनाकै एउटा विशिष्ट रूप मान्दछ र कलाको सौन्दर्यलाई पनि मानव जीवन र प्रवृत्तिकै विशिष्ट अङ्गका रूपमा ग्रहण गर्दछ (चापागाई, २०५४, पृ. २०)। सौन्दर्य चेतना सामाजिक हुन्छ। कथा पढिसकेपछि जुन कुराको बोध पाठकले गर्दछ वा जुन सन्देश प्राप्त गर्दछ त्यही विचारतत्त्व हो, सारवस्तु हो। विचारको सम्बन्ध कथानक, कथावस्तु, पात्र, भाषाशैली आदि सबै संरचक घटकसँग अभिन्न रूपमा रहेको हुन्छ (पौडेल, २०६५, पृ. १६)। प्रगतिवादी-भौतिकवादी विश्वदृष्टिकोण बोक्ने साहित्यले शोषित-उत्पीडित वर्गको भलाइ गर्ने कुरामा ध्यान दिएको हुन्छ, साहित्यकारको उद्देश्य शोषित, श्रमजीवी वर्गको आकाङ्क्षा, भाव, विचार तथा मान्यतालाई आदर्शीकरण गर्ने किसिमको हुनुका पछाडि यही विश्वदृष्टिकोणले कार्य गरेको हुन्छ। यिनै आधारहरूमा वर्गीय चेतना बोकेका रचनाहरूको विश्वदृष्टिकोण एवं त्यसका माध्यमबाट अभिव्यक्त वर्गद्वन्द्व तथा वर्गीयताको स्वरूपलाई विश्लेषण गर्न सकिन्छ।

सुन्दर के हो भन्ने कुराको निर्धारण विश्वदृष्टिकोणबाट हुन्छ। यही रचना सबैका लागि प्रिय हुन सक्तैन र प्रिय हुनुपर्दछ भन्ने माग पनि गरिनुहुन्न तर शोषित-पीडितहरूलाई यस्ता कथाले थोरै भए पनि सङ्घर्षमुखी हुन मद्दत गर्दछ।

‘सङ्ग्राम बहादुर सार्की’ कथा अध्यात्मवादी र भौतिकवादी दुई विश्वदृष्टिको द्रष्टृ भएको कथा हो । यस कथाका सकारात्मक पात्रहरूको दृष्टिकोण मान्छे-मान्छे, एकै हो भन्ने छ । मान्छे-मान्छे, एकै मान्ने दृष्टिकोण भौतिकवादी विश्वदृष्टिकोण हो । वर्णव्यवस्थामा आधारित जातिपातिमय समग्र अर्थराजनीतिक प्रणाली वास्तवमा खास मानव समुदायमाथि हुँदै आएको धेरै लामो हिंसा हो । वर्णव्यवस्थामा आधारित जातव्यवस्थाले सामाजिक जीवनलाई मात्र जटिल बनाएको होइन बरु यसले त सिङ्गै विज्ञान, प्रविधि र व्यापारको विकासमा समेत व्यापक बाधा खडा गरेको विषय हो । दक्षिण एसियामा आयुर्वेद, योगशिक्षा, ज्योतिषशास्त्र विकसित भयो तर भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र किन विकसित हुन सकेन भन्ने प्रश्नमा वा दक्षिण एसियाका व्यापारी किन विश्वभरि व्यापार गर्न गएनन् भन्ने प्रश्नमा त्यसको एउटा गम्भीर कारण जातव्यवस्था नै हो । कुनै पनि विज्ञानको शाखा परम्परागत ज्ञान र तत्कालीन प्रयोगात्मक विश्वविद्यालयको परिष्कृत ज्ञानको फ्युजनबाट विकास हुने गरेको छ तर दक्षिण एसियाको जातव्यवस्था यस्तो बनाइयो कि जो भौतिक श्रम गर्छ ऊ विद्यालय जान पाउँदैन, जो विद्यालयमा पढ्छ उसले भौतिक श्रम गर्नु हुँदैन, भौतिकशास्त्र विकासको एउटा बाधक यो पनि रह्यो । जो धातुको काम गर्छ उसले पढ्न जान मिल्दैन, जो पढ्न जान्छ उसले धातुको काम गर्ने हुँदैन भने रसायनशास्त्रको विकास कम हुन्छ । संसारभरि व्यापार पनि त्यसले गर्छ जो बाठो हुन्छ, जो जोखिम मोल्ने क्षमता राख्छ । हीनतर पात्रका रूपमा उभ्याइएको माइला मुखियाको दृष्टिकोण अध्यात्मवादी मनुस्मृतिवादी रहेको छ । प्रस्तुत कथाका अन्तमा पुराना विचारको, आदर्शवादी वा मनुस्मृतिवादी विचारको पराजय भएको देखाएर भौतिकवादी विचारलाई उँचो देखाइएको छ जसले वर्गसङ्घर्षको पक्षधरता अँगालेको छ ।

परिवेशमा वर्गीय चेतना र वर्गद्वन्द्व

घटनाहरू घट्ने वस्तुजगत, त्यसका सन्दर्भहरू, घटनाको समय तथा परिस्थिति नै परिवेश हुन् । साहित्यमा कार्यव्यापार हुने समय, ठाउँ, जीवन रहनसहन, रीतिरिवाज, प्रथा, व्यवहार, प्रकृति, पृष्ठभूमि, वातावरण आदि जसका पृष्ठभूमि, आधार र दबावमा कार्यव्यापार हुन्छ, ती कुराहरू नै परिवेश हुन् (शर्मा, २०५८, पृ. ३१) । असमान सामाजिक-आर्थिक स्थिति, अन्धविश्वासमा आधारित संस्कृति, कुसंस्कार, भेदभावपूर्ण जातीय व्यवस्था, धार्मिक अतिवाद, साम्प्रदायिक कट्टरता, भ्रष्ट प्रशासन एवं पूर्वाग्रही राजनीतिक राज्यसंरचना आदिलाई परिवेशका रूपमा लिन सकिन्छ । खासगरी राज्यव्यवस्थाले वर्गीय चेतना तथा वर्गद्वन्द्वलाई सर्वाधिक प्रभाव पार्दछ । वर्गीय समाज जहाँ एउटा वर्गले अर्को वर्गमाथि शोषण गर्छ, दबाउने गर्छ त्यहाँ वर्गीय सङ्घर्ष हुनु स्वाभाविक हुन्छ, जहाँ एउटा वर्ग सम्पन्नतामा बाँचेको हुन्छ र अर्को वर्ग दुःख र गरिबीमा, त्यहाँ वर्गसङ्घर्ष अपरिहार्य हुन्छ (बराल, २०५६, पृ. १२६) । राजनीतिक प्रतिरोधका विविध रूपहरू हडताल, धर्ना, जुलुस हुँदै सशस्त्र प्रतिरोधी सङ्घर्षसम्मलाई साहित्यमा प्रतिबिम्बन गर्नु वर्गीय चेतनायुक्त सर्जकले आफ्नो कर्म ठान्दछ । क्रान्तिकारी भूमि, स्थिति र त्यसले गरेका सङ्घर्षहरूको कुनै पृष्ठभूमि र इतिहास नै नदिईकन त्यसलाई मूढबलका आधारमा क्रान्तिकारी सङ्घर्षशील पात्रपात्रीका रूपमा राखिन्छ भने त्यो अमिल्दो र अस्वाभाविक ढङ्गको हुन्छ (लम्साल, २०६२, पृ. ३९) । वास्तविक जीवनमा यथार्थका सकारात्मक तथा नकारात्मक, जीवनशील तथा मरणशील, उज्याला तथा अँध्यारा पाटाहरूलाई प्रमुखता दिई तिनलाई अभै कुँदेर आदर्शीकरण गर्नु र नकारात्मक मरणशील र अँध्यारा पाटाहरूलाई गौण महत्त्व दिई तिनको लघुकरण कलाका लागि आवश्यक हुन्छ (चैतन्य, २०६४, पृ. २००) । परिवेशको स्वाभाविकता एवं विश्वसनीयतामा जोड दिइन्छ ।

‘सङ्ग्राम बहादुर सार्की’ कथाले वर्गीय पक्षधरता जातीय विभेदका विरुद्ध अभिव्यक्त गरेकाले तदनुसारको परिवेशको विकास प्रस्तुत गरेको छ। यहाँ उच्च जातको अधिकारी मुखियाले निम्न जातको सार्कीमाथि शोषण गरेको छ, उसलाई दबाएको छ र त्यसै दमनबाट मुक्तिका निमित्त क्रमिक रूपले सङ्घर्षको विकास भएको देखाइएको छ। कथाकारले कालगत परिवेशलाई आफ्नो बाल्यावस्थामा उभ्याएका छन्। उचा जातका चोखाहरूले कामीकी निर्दोष छोरीलाई कुटीकुटीकन मारे (सङ्ग्रौला, २०५३, पृ. ६१)। कथाभिन्न ३०-३५ वर्षमा पनि सामाजिक परिवेश उस्ताको उस्तै रहेको देखाउने प्रयत्न गरेका छन्। सार्कीको चरित्रलाई सङ्घर्षबाट खारिँदै विकसित भएको चरित्रका रूपमा पेस गर्न परिवेश सफल भएको छ। जातीय समानताको जीवनशील पाटोलाई मनुस्मृतिवादी मरणशील पाटोका विरुद्ध उभ्याउँदा कथाकारले यिनका उज्याला तथा अँध्यारा दुवै पक्षलाई कुँदैर प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरेर वर्गसङ्घर्षको मैदानका आवेगमय संवेदनलाई कथारूप दिँदा उज्यालो पक्षको आदर्शीकरण गरेका छन् र नकारात्मक, मरणशील र अँध्यारा पाटोलाई गौण महत्त्व दिई कथालाई जातीय समानताको पक्षपाती बनाउन सफल भएका छन्। नेपालमा जातपातका विरुद्ध प्रगतिशील हिस्साले लामो समयदेखि दलित समुदायसँगै एकाकार भएर आवाज उठाउँदै आएको छ भन्ने कुरा कथाकारले यस कथामा राई सर नामका पात्रमार्फत व्यक्त गरेका छन्। त्यसैले दलित गैरदलित सबै अग्रगामी परिवर्तन चाहनेले एकपल्ट सोच्नैपर्ने भएको छ, वर्षौं लामो सामन्तवादविरोधी लोकतन्त्रको यात्रामा कहाँ गल्ती भयो जसको कारणले आज पनि जातप्रथाले हामीलाई लघारिरहेछ।

उद्देश्यमा वर्गीय चेतना र वर्गद्वन्द्व

सिर्जना पढिसकेपछि भावकले जुन कुराको बोध गर्दछ वा जुन सन्देश पाउँछ, त्यही नै सारवस्तु हो जसलाई उद्देश्य भनिएको हो। मार्क्सवादी साहित्य मान्यताका अनुसार वर्गमा विभाजित समाजमा परस्पर विरोधी शक्तिका बिचमा चल्ने सङ्घर्षलाई समग्रता र विशदतासहित जीवन्त रूपमा चित्रण गर्नु, समाजमा उत्पन्न नयाँ आर्थिक-सामाजिक रूपहरूलाई पहिल्याएर तिनलाई सही रूपमा अभिव्यक्त गर्नु, वर्गसङ्घर्षसँग सम्बन्धित र समाजमा समाधान गरिनुपर्ने सरोकारका विषय र अन्तर्वस्तुलाई प्राथमिकता दिनु, आर्थिक, राजनीतिक र विचारधारात्मक जस्ता वर्गसङ्घर्षका विभिन्न रूपहरूलाई प्रतिबिम्बन गर्नु जस्ता उद्देश्य साहित्यरचनामा अन्तर्निहित हुन्छन् (चापागाई, २०५४, पृ. ११४)। साहित्यको उद्देश्यका सम्बन्धमा एड्गोल्सले मिन्ना काउत्सकीलाई लेखेको चिठीमा उल्लेख छ- प्रचलित भ्रामक विचारहरूलाई तितरबितर पार्दछ, बुर्जुवा संसारको आशावादलाई जगैसम्म हल्लाईदिन्छ, विद्यमान व्यवस्थाको शाश्वतताबारे शङ्काको बिउ रोप्दछ, यद्यपि लेखकले प्रस्तुत विषयमा कुनै निश्चित समाधान प्रस्तुत नगर्न सक्तछ र स्पष्ट रूपमा कसैको पक्ष नलिन सक्तछ (चापागाई, २०६७, पृ. ९०) भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्। प्रगतिवादी साहित्यले बुर्जुवा तथा साम्राज्यवादी जीवन मूल्यलाई जीवनद्वेषी ठान्दछ। यस सम्बन्धमा मैनेजर पाण्डेयको विचार यस्तो छ- पुँजीवादी समाजव्यवस्थामा मानिसको मानवीयता नष्ट हुन्छ। यसमा सबै कुरा अमानवीकरणको प्रक्रियाको सिकार बन्दछ। पुँजीवादी समाजव्यवस्थासहित व्यक्तिगत सम्पत्तिको अन्तपछि नै मनुष्यको मनुष्यता पुनः प्रतिष्ठित हुन्छ (चापागाई, २०६७, पृ. १५३)। साहित्यको उद्देश्य सम्पूर्ण यथार्थको सत्य तथा तथ्यलाई ऐतिहासिक सार्थकतामा उच्चानुकरण गर्नु हो (लुकास, २०३१, पृ. ५०)। वर्गीय चेतनायुक्त साहित्यको उद्देश्य साहित्यकार र उसले प्रस्तुत गर्ने सिर्जनाको वर्गीय पक्षधरतामा जोड दिनु हुनजाने कुरा स्पष्ट हुन्छ। यस्ता उद्देश्य कलाले पूरा गर्न किन सक्तछ भन्ने यसले संवेदनाहरूका माध्यमबाट विभिन्न मानिसको मन, मस्तिष्क

र हृदयलाई जोड दिने गर्छ र आनन्द प्रदान गर्छ (चैतन्य, २०६४, पृ. २०३)। साहित्यको उद्देश्य पनि सारभूत रूपमा वर्गीय नै हुन्छ।

‘सङ्ग्राम बहादुर सार्की’ कथाको प्रयोजन मनुस्मृतिवादी जातीय संरचनाविरुद्ध मार्क्सवादी अवधारणाको जातीय समानताको पक्षमा पाठकलाई उभ्याउनु रहेको देखिन्छ। मात्र मानिस एउटा जात हो भन्ने सन्देश प्रस्तुत कथाले दिएको छ। दलित बनाइएकाहरू यहाँका इन्जिनियर हुन्, यिनले काँचो फलामलाई फालीमा परिणत नगराइदिने हो भने यहाँको कृषिकर्म चल्दैन, यिनले धार नलगाइदिने हो भने न कोदालाले खन्न सक्छ, न हँसिया, खुकुरी र बन्चराहरूले काट्न सक्छन्। ब्राह्मणहरूले जोत्न सुरु गर्नुभन्दा पहिला त यिनैले वा यिनैको समुदायले नजोतिदिने हो भने घरमा कसरी अन्नको गोडो भित्रिन सक्थ्यो र ? यिनीहरू अझै समाजको पिँधमा छन्। कथामा सिङ्गो भारतीय उपमहाद्वीपमा व्याप्त वर्णव्यवस्था छ। नेपालमा चलाइएका दलितउत्थानका अभियानहरू सम्झाउँछ र अब फेरि बनाउन थालिएका नयाँ दलितहरूका बारेमा पनि सोचन बाध्य बनाउँछ— हालको संवैधानिक व्यवस्थामा रहेको आरक्षणले अरू नयाँ दलितहरूको सिर्जना गर्ने छ।

वर्णव्यवस्थाद्वारा सिर्जित समाजको सबैभन्दा पिँधका मानिसहरू अर्थात् दलितहरूको विषय राजनीतिको केन्द्र भागमा पुगेको छ। सिङ्गै जातव्यवस्थाले नेपाली समाजको प्रगतिलाई पारेको असरको विषय नेपाली राजनीतिको केन्द्रीय बहसको विषय अझै बन्न सकेको छैन। हाम्रै समाजमा नगरपालिकाको प्रमुखका रूपमा कुनै देवकुमार नेपालीलाई उम्मेदवार बनाएर प्रचारमा जाँदा यहाँका कामीहरूले जातीयसमेतका प्रश्न उठाउँदै छन्— कामीभन्दा नीचो जात भयो दमाई भनेर। मानिसको जात मानिस हुन्छ भनेर दोहोराउँदै हिँड्नुपर्ने अवस्था अझै छ। आजको यो नेपालको संविधानमा व्यवस्था गरिएको दलित आरक्षणले के उपलब्धि दियो भन्ने प्रश्न पनि जन्मिएकै छ।

कचहरीको अन्तहीन खलबललाई सामसुम्म पाउँदै राई सरले कुराको बीट मारे “दाजुभाइ हो ! हिजोको जमाना आज छैन। ठुलो होस कि सानो कसैले कसैलाई अब ड्याक्न पाइन्न” (सङ्ग्रौला, २०५३, पृ. ७२)। वर्गीय समानता पनि मुखरित भएको छ। प्रस्तुत कथाका कथाकार जातीय दमनको रोगी संसार फेर्न चाहन्छन्। तर सङ्ग्राम बहादुरको रोगी संसार फेरिएको छैन। “भन्नु भने, जीवनका कसिंंगर र रछ्यानलाई सफा गर्ने ट्याउ भएको भने जस्तो सङ्ग्राम अझै भएको छैन” (सङ्ग्रौला, २०५३, पृ. ६१)। प्रस्तुत कथाको उद्देश्य यही भने जस्तो सङ्ग्राममा नेपाली दलित समुदायलाई सरिक गराउनु रहेको देखिन्छ।

निष्कर्ष

साहित्यकलालाई वर्गीय आँखाले हेर्नु नै यसप्रति उचित न्याय गर्नु हो। वर्गसमाजमा द्वन्द्व भइरहन्छ र त्यसको प्रतिबिम्ब साहित्यमा देखिन्छ। हरेक साहित्यकारले आफ्नो वर्गप्रति इमानदार रहेर चेतनाको सम्प्रेषण गर्ने प्रयत्न गर्दछन्। वर्गविभक्त समाजमा राज्यव्यवस्था पनि तदनुरूपकै हुन्छ। त्यसै व्यवस्थाले कलासाहित्यका लागि वर्गीय आधार प्रदान गर्दछ तथा तिनै आधारमा रहेर व्यक्तिप्रतिभाले साहित्यको सिर्जना गर्दछ। आख्यानानात्मक साहित्यमा वर्गीयताको चेतना अन्य साहित्यमा भन्दा प्रखर रूपमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। साहित्यिक क्षेत्रमा पनि बाह्य वर्गसमाजमा जस्तै उत्पीडक र उत्पीडित गरी दुई वर्ग विद्यमान रहेका हुन्छन्। वर्गीय चेतना आख्यानका सन्दर्भमा कथानक, चरित्रचित्रण विश्वदृष्टिकोण, परिवेश तथा समग्र रूपमा उद्देश्यमा अभिव्यक्त भएका हुन्छन्। उद्देश्य भन्नु वास्तवमा कार्यको परिणामप्रतिको दृष्टिकोण हो।

दक्षिण एसियामा वर्णव्यवस्थाको रूपमा वर्गीय समाजको व्यवस्थापन गरिएको थियो। दक्षिण एसियामा केही हजार वर्षमा सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक प्रक्रियाका क्रममा पहिले जात

भनेको सीधा वर्ग थियो, त्यही जस्ताको तस्तै अहिले त छैन तर भारत र नेपालको वर्गीय संरचनामा जातव्यवस्थाको प्रभाव अहिले पनि जबर्जस्त रूपमा देखिन्छ। यो राजनीतिक अर्थशास्त्र हो, यो सबैले सुन्नेगरी प्रस्तुत गरिनुपर्दछ भन्ने मान्यता यसका कथाकारको रहेको देखिन्छ। हाम्रो सामन्तवादको जग वर्णव्यवस्था पनि हो। तल्लो वर्गको मुक्ति गर्ने भनेर हिँडेका कम्युनिस्ट पार्टीको केन्द्रीय नेतृत्वमा बहुसङ्ख्यक सामन्त र धनी किसान वर्गबाट आएका मान्छे पुगेका छन्। नेपालमा वर्गभित्र कसरी जात घुसेको छ भन्ने कुरा अलिक मेहनत गरेर हेर्यो भने मात्र देखिन्छ। छुवाछुतबारे प्रायः सामाजिक अपमानका कोणबाट मात्र हेर्ने चलन छ। सोभ्रो अर्थमा त ठिकै हो, छुवाछुतले एउटा मानिसलाई अर्का मानिससहर हुन दिँदैन, अपमानित गर्दछ। दलित सिङ्गे समुदाय मूलतः वर्गकै रूपमा छ तर उनीहरूबिच पनि फुट छ। गहिरिएर अध्ययन गर्यो भने हाम्रो संस्कृतिका हरेक मूल्य, मान्यता र आदर्श सबै कुनै न कुनै रूपमा वर्णव्यवस्था अथवा जातव्यवस्थाद्वारा निर्धारित वा प्रभावित पाइन्छ। आजको समाजलाई वर्णव्यवस्थाबाट, त्यसको प्रभावबाट अलग गरेर विश्लेषण गर्न सकिँदैन। वास्तवमा वर्णव्यवस्थाद्वारा संरचना गरिएको र त्यसको मान्यताबाट शासन चलाइएको वर्गीय समाजमा संस्कृति, राजनीति र मूल्य मान्यताको अध्ययन र रूपान्तरणको कार्यसूची बनाउँदा वर्णव्यवस्थाका विद्यमान प्रभावहरूसहित अध्ययन गर्नु अनिवार्य छ भनेर जिकिर गर्नु कुनै जातिवाद होइन बरु सिर्जनात्मक रूपमा समाजविज्ञानको अवलम्बन नै हो भन्ने मान्यता कथाकारको देखिन्छ। साहित्यको यसप्रकारको वर्गीय स्वरूप र सम्बन्धहरूले वर्गीय चेतना साहित्यिक रचनामा प्रयोग र प्रयोजनीयताका तहमा नै साहित्य वर्गीय हुन्छ भन्ने बुझिन्छ। उत्पीडित वर्गले आफू शोषणबाट मुक्तिका निम्ति पाठकहरूमा साहित्यिक सन्देश र उत्प्रेरणा दिने उद्देश्यले साहित्यिक रचना गर्दछ। आआफ्ना जीवनमूल्य र आआफ्ना जीवनदर्शनहरूलाई बचाइराख्न र स्थापित गर्न साहित्यको उपयोग गर्ने कार्य कलासाहित्यको विकासको इतिहासदेखि नै हुँदै आइरहेको छ। यस्ता साहित्यिक रचनाहरू कुनै योजनाबद्ध रूपमा आएका हुन्छन् भने कुनै रचना लेखकका संस्कार र उसले ग्रहण गरेका प्रभावहरूका कारण आएका हुन्छन्। वर्गीय प्रतिबद्धताका साथ योजनाबद्ध रूपमा आएका र वर्गीय पक्षधरता लिएर प्रस्तुत हुने साहित्यमा आफ्नो वर्गगत स्वार्थका पक्षमा अभिव्यक्ति दिने प्रवृत्ति पाइन्छ।

यस लेखबाट वर्गचेतना सम्बद्ध नेपाली कथासिर्जनाको स्थिति कस्तो छ भन्नेबारे आधारभूत जानकारी प्राप्त हुने अवस्था बनेको छ। कथामा वर्गचेतना र वर्गद्वन्द्वको चित्रणको स्तर र पद्धतिका बारेमा यस लेखमा मुख्य रूपले अध्ययन भएको छ र त्यसबाट विवेच्य कथामा वर्गीय चेतना र समकालीन वर्गसङ्घर्षको यर्थाथलाई प्रखर र मुखर ढङ्गले व्यक्त गरिएको छ र तिनमा कथासंरचनाकै कालिगढी पनि सन्तुलित रहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ। यसबाट कथारचनाको राजनीतिक-सामाजिक अन्तर्वस्तु केकस्तो छ भन्ने कुराको मात्र उद्घाटन भएको छैन अपितु राजनीतिक सामाजिक अन्तर्वस्तुको प्रयोग गरिँदा पनि कथात्मक मूल्य र मानकको आवश्यक निर्वाहले कथाको समग्र सौन्दर्यात्मक मूल्यसमेत समृद्ध बन्नपुगेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ। कथाको एउटा पृथक आयामलाई देखाउने यो पक्ष यस अध्ययनको उपलब्धि हो।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- किरण (२०६०). *संघर्षको दर्शन*. काठमाडौं : जनदिशा प्रकाशन।
 चापागाईं, निनु (२०५४). *मार्क्सवादी चिन्तनमा सौन्दर्य*. ललितपुर : मृदुल चापागाईं।
 चापागाईं, निनु (सम्पा.) (२०६७). *मार्क्सवादी साहित्य चिन्तन*. ललितपुर : साभा प्रकाशन।

चैतन्य (२०६४). *क्रान्ति र सौन्दर्य*. काठमाडौं : प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र ।
 नेकपा (माओवादी) का ऐतिहासिक दस्तावेजहरू (२०६४). काठमाडौं : प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र ।
 पाण्डेय, ताराकान्त (२०६८). *अर्थको आनन्द*. काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।
 पुष्पलाल (२०५४). *छानिएका रचनाहरू (भाग तीन)*. काठमाडौं : पुष्पलाल स्मृति प्रतिष्ठान ।
 पौडेल, गोपीन्द्र (२०६५). *कथाको सौन्दर्यशास्त्र*. काठमाडौं : उर्मिला पौडेल ।
 बराल, ऋषिराज (२०५६). *उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र*. ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।
 माओत्सेतुङ (सन् १९४२). *येनान गोष्ठीमा साहित्य र कलाबारे प्रवचन*. (अनु.) निनु चापागाईं. काठमाडौं :
 सिर्जनशील प्रकाशन ।
 मार्क्स-एङ्गल्स (२०६४). *कम्युनिस्ट पार्टीको घोषणापत्र*. (अनु.) कृष्णप्रकाश श्रेष्ठ. काठमाडौं : प्रगति पुस्तक
 सदन ।
 लम्साल, शक्ति (२०६२). *मार्क्सवाद, समाज र साहित्य* (दोस्रो संस्क.). काठमाडौं : ऐरावती प्रकाशन ।
 लुकास, जर्ज (२०३१). *जर्ज लुकासको साहित्य सिद्धान्त*. (अनु.) लीलाप्रसाद शर्मा. काठमाडौं : नेपाल
 राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
 शर्मा, हरिप्रसाद (२०५९). *कथाको सिद्धान्त र विवेचना*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
 सङ्ग्रौला, खगेन्द्र (२०५३). *हस्तक्षेप*. काठमाडौं : लेखक स्वयं ।